Marxova kritika politickej ekonómie:

Pokračovanie kantovskej kritiky inými prostriedkami

Juraj Halas

V dominantnej interpretácii vývoja Marxovho myslenia sa Kantovi spravidla nepripisoval veľký význam. Zdôrazňoval sa vplyv Hegela a Feuerbacha, pričom ich predchodca hral zväčša úlohu prekonaného klasika. Toto podceňovanie kantovských vplyvov na marxizmus malo pritom filozofické i stranícko-politické pozadie. S filozoficky motivovaným zaznávaním Kanta sa stretávame už u Engelsa, kde súvisí so snahou fundovať marxistickú filozofiu „materialisticky" a vyvrátiť Kantov takzvaný agnosticizmus. Napríklad v *„Anti-Dühringovi"* Engels píše: „Zo zvyškov starej filozofie sa zachránilo iba akési novokantovstvo, ktorého posledným slovom bola večne nepoznateľná vec osebe, teda práve to z Kanta, čo si najmenej zaslúžilo, aby sa zachovalo" [3, 315]. Pre „dialektický materializmus", vyhlásený najprv za oficiálnu filozofiu robotníckeho hnutia a neskôr za štátnu doktrínu takzvaného socialistického bloku, toto stanovisko nakoniec znamenalo návrat k predkantovskej, naivne-realistickej epistemológii, založenej na „teórii odrazu" a „praxi ako kritériu pravdy".[1] V Plechanovovom, Leninovom či Mehringovom hodnotení Kanta sa k filozofickej motivácii navyše pridala politická: pokusy zmieriť marxizmus s Kantom sa považovali za prejav reformizmu a revizionizmu, či už išlo o novokantovský „etický socializmus" Langeho a Cohena, alebo epistemologické úvahy niektorých rakúskych marxistov, ako boli Adler a Bauer.

V našom príspevku sa pokúsime ukázať, že Kantov vplyv je, naopak, celkom zásadný pre pochopenie značnej časti Marxovho diela. Spomínaná dominantná tradícia podľa nášho názoru ignoruje významnú metodologickú paralelu medzi oboma mysliteľmi, súvisiacu s Kantovým pojmom *kritiky*, a tak nedisponuje ani adekvátnym chápaním charakteru Marxovho projektu. V nasledujúcich častiach preto najprv načrtneme alternatívnu interpretáciu Marxovho teoretického diela ako kritiky politickej ekonómie, na základe ktorej ďalej objasníme súvislosť Marxovej kritiky s tou Kantovou.

---

[1] Na tento regres z marxistických pozícií upozornil napr. juhoslovanský filozof Milan Kangrga: „Keďže však Engels na tomto vedeckom pretváraní »veci osebe« na »vec pre nás« a na ich »rozlišovaní« (pričom ide o čisto abstraktné rozdiely) buduje celé svoje [...] stanovisko, ktoré údajne s prírodovedeckou ľahkosťou a nadradenosťou (techniky a priemyslu) a samozrejmosťou experimentátora *prekonáva* Kantov agnosticizmus [...] a nepoznateľnosť veci, vôbec nevidí, že zostal na úrovni a na stanovisku *naivného realizmu* (teda pod úrovňou Kantovho kriticizmu) [...]" [4, 64].

Marxov projekt kritiky politickej ekonómie

Jednou z charakteristických čŕt dominantnej interpretácie Marxovho diela je, že jeho neskoršie súčasti – *Kapitál*, spis *Ku kritike politickej ekonómie*, prípravné rukopisy „*Grundrisse*“ či *Teórie o nadhodnote* – sa považujú za ekonomické spisy, ktorými Marx založil takzvanú „marxistickú politickú ekonómiu“. Podľa vžitého výkladu ňou nadviazal na klasickú pracovnú teóriu hodnoty, pochádzajúcu od Smitha a Ricarda, pričom poopravil jej nedostatky a v mnohých ohľadoch ju významne rozšíril a doplnil. Takáto interpretácia prinajmenšom implicitne stavia Marxove ekonomické, „scientistické“ spisy do príkreho protikladu k skoršiemu, „humanistickému“ dielu, najmä k *Ekonomicko-filozofickým rukopisom*. Je pritom pozoruhodné, že túto interpretáciu zdieľali dva protichodné tábory – stúpenci dogmatickej, stalinskej „politickej ekonómie socializmu“, ktorí Marxove rané spisy považovali za nezrelú filozofickú anticipáciu neskoršieho, prísne vedeckého diela, ale i zástancovia antropologickej či humanistickej interpretácie Marxovho myslenia, podľa ktorých sa v *Kapitáli* príliš vzdialil všeobecnejšej problematike človeka a podľahol pozitivizmu. Bod zlomu, ktorý oba tábory konštruujú medzi „starým“ a „mladým“ Marxom, a ktorý situujú na koniec štyridsiatych rokov 19. storočia, je však podľa nášho názoru falošný.

Marxovo celoživotné dielo možno totiž konzistentne chápať ako projekt teoretickej kritiky politickej ekonómie, ktorý autor započal už pred napísaním *Ekonomicko-filozofických rukopisov* a vytrval v ňom až do posledných poznámok, napísaných na sklonku života. Termín „kritika politickej ekonómie“ poznáme z podtitulu *Kapitálu*, no objavuje sa už v názvoch prác, ktoré *Kapitálu* so značným odstupom predchádzajú: odhliadnuc od spisu *Ku kritike politickej ekonómie* (1859) a rukopisov „*Grundrisse*“ (1857–1858, *Základy kritiky politickej ekonómie: Hrubý náčrt*), ho nachádzame už v názve zamýšľaného spisu z rokov 1844–45, ktorý mal pracovný názov *Kritika politiky a národnej ekonómie*.

Ak odhliadneme od prívlastkov, pojem „kritiky“ sa vyskytuje v titule alebo podtitule najmenej ôsmich Marxových spisov [13, 15], počnúc známym komentárom k Hegelovým *Základom filozofie práva* z roku 1843. Toto vytrvalé opakovanie zrejme nebude len štylistickou zvláštnosťou. Domnievame sa, že súvisí s Marxovým chápaním vedy a vedeckého skúmania, a tak aj s metodologickými základmi jeho diela.

Politická ekonómia a fetišizmus

V korešpondencii, ktorá tesne predchádzala spisu *Ku kritike politickej ekonómie*, Marx napísal, že cieľom jeho práce je „*kritika ekonomických kategórií*, alebo inými slovami, kriticky podaná sústava buržoáznej ekonómie. Je zároveň opisom sústavy a pomocou jej opisu jej kritikou“ [12, 57]. Táto sebareflexia je vyvrcholením pätnásťročného úsilia pochopiť konštitúciu modernej spoločnosti. Najneskôr od roku 1844 bol totiž Marx presvedčený, že anatómiu *bürgerliche Gesellschaft* treba hľadať v klasickej politickej ekonómii, ktorá tento termín (*civil society*) používala ako prvá.[2] Pre Marxa je politická ekonómia – viac ako ktorákoľvek iná disciplína – akýmsi

[2] Termín *bürgerliche Gesellschaft* prevzal Hegel od politických ekonómov škótskeho osvietenstva, ako boli Ferguson, Steuart alebo Smith [6, 356]. Až Hegel však odlišuje „občiansku spoločnosť“ od štátu.

teoretickým svedomím kapitalizmu, pričom jej jednotlivé kategórie považuje za myšlienkové abstrakcie objektívne existujúcich spoločenských vzťahov [9, s. 84]. Skúmanie zákonov spoločenského styku v buržoáznej spoločnosti sa preto podľa Marxa nezaobíde bez kritického osvojenia si politickej ekonómie. Recepcia prác politických ekonómov však Marxa už na samom začiatku priviedla k presvedčeniu, že tesná spätosť politickej ekonómie a kapitalistickej ekonomiky má svoje ideologické a epistemologické rozmery. Pochopenie kapitalizmu preto nie je možné bez dôslednej kritiky ekonomických kategórií, a kritika ekonómie zase predpokladá nové a hlbšie „ekonomické" skúmania.

Základný nedostatok politickej ekonómie vyjadruje Marxova koncepcia tovarového fetišizmu, ktorú tu v skratke načrtneme. Štruktúra kapitalistickej ekonomiky, v ktorej spoločenskú súvislosť výrobcov a alokáciu spoločenskej práce sprostredkúva výmena tovarov, podľa Marxa spôsobuje, že spoločenské vzťahy ekonomických aktérov nadobúdajú vecnú podobu, a naopak, vecné momenty procesu styku aktérov – tovary či peniaze – sa javia ako vôľou obdarené, autonómne konajúce subjekty. Marx tento jav nazýva fetišizmom: spoločenské zrastá so svojím materiálnym nositeľom a vzťah medzi výrobcami a vecami sa prevracia. Jeho dôsledkom je napríklad zdanie, že peniaze uložené v banke akoby zázračne, vlastným pohybom produkujú úrok a samy sa rozmnožujú. Hoci v skutočnosti sú peniaze len vecným momentom komplikovaného spoločenského vzťahu konajúcich ľudí, každodenné praktické vedomie si vystačí aj s takouto mystifikovanou predstavou.[3]

Veda o kapitalistickej ekonomike by mala, ak má byť skutočnou vedou, rozptýliť podobné ilúzie. Politická ekonómia však podľa Marxa vychádza práve z každodenných, povrchových predstáv, ktoré fixuje v kategóriách. Hoci sú ekonomické kategórie myšlienkovými formami objektívnych spoločenských vzťahov, ich ideálnym abstraktným výrazom, reprodukujú ich v prevrátenej podobe, podobnej tej, v akej sa v praktickom styku javia ich aktérom. Teoretickým pendantom ilúzie o plodonosnosti peňazí je napríklad ekonomická predstava o produktivite ako vlastnosti kapitálu (v zmysle jeho vecných momentov, teda peňazí, strojov atď.), a nie spoločenskej práce.

Jednostranný empirizmus politickej ekonómie, v dôsledku ktorého jej kategórie zachytávajú len povrchovú stránku spoločenských vzťahov, dopĺňa ahistorická metóda abstrakcie. Platnosť ekonomickej kategórie, akou je napríklad výmenná hodnota, predpokladá celý rad rozvinutých spoločenských vzťahov, ktoré majú svoju historickú genézu a zďaleka nie sú samozrejmé: špecifickú deľbu práce a spôsob prisvojovania produktov práce, existenciu peňazí a podobne. Politická ekonómia ich však podľa Marxa mlčky predpokladá – bez toho, aby ich vysvetlila – alebo naturalizuje. Tento prístup Marx charakterizoval ako úsilie podať „vedu *pred* vedou" [11, 154]: ide o postup, v ktorom sa nevysvetlené, no fundamentálne predpoklady stávajú základom vysvetlenia oveľa zložitejších javov, ktoré však možno *skutočne* vysvetliť až po objasnení ich predpokladov. Napríklad podľa Adama Smitha je tovarová výmena (a s ňou i kategória výmennej hodnoty) dôsledkom „sklonu vymieňať", ktorý vyplýva z ľudskej prirodzenosti [16, 25]. Inak povedané, predpokladá sa ako daný, a tak sa špecifické podmienky existencie tovarovej výmeny paradoxne dostávajú mimo oblasť záujmu „vedy o výmene".

Dôsledkom takejto stratovej abstrakcie je, že spoločenské vzťahy, tak, ako sú vyjadrené v eko-

[3] Ako píše Kosík, „Lidé používají peněz a provádějí s nimi nejsložitější transakce, aniž vědí či musí znát, co peníze jsou" [7, 10].

nomických kategóriách, prichádzajú o historicitu. Kategórie, ktoré vznikli zachytením povrchových javov *historicky špecifického* výrobného spôsobu, sa tak stávajú univerzáliami, ktoré možno uplatniť rovnako na predstavovanú spoločnosť lovcov a zberačov z prvej kapitoly *Bohatstva národov*, ako na Anglicko v období priemyselnej revolúcie. Politická ekonómia tak plní významnú legitimizačnú funkciu: v systéme svojich kategórií ukazuje kapitalizmus ako prirodzený, ba jediný možný spôsob výroby.

Marxova kritika politickej ekonómie potom stojí pred dvomi úlohami. Po prvé, prinavrátiť kategóriám stratenú historicitu, teda demarkovať ich historickú platnosť. To znamená nanovo preskúmať genézu kapitalistického výrobného spôsobu a rozpliesť vzájomnú súvislosť spoločenských vzťahov, ktoré mu zodpovedajú. Ide tu o odpoveď na otázku, za akých spoločenských a historických podmienok je politická ekonómia – ako veda, alebo ako apologetika – vôbec *možná*. Marxova kritika je v tomto zmysle verná svojej starogréckej etymológii: stanovuje hranice a vymedzuje. Druhou úlohou kritiky politickej ekonómie je odhaliť za vecným zdaním ľudský obsah kategórií, a prekročiť tak fetišizmus, ktorý sa uspokojuje s mystifikovaným vysvetlením. Treba vysvetliť, ako a prečo sa vo vedomí aktérov i v ekonomickej teórii spoločenské vzťahy prevracajú vo vlastnosti vecí, čiže doviesť povrchové javové formy, z ktorých vychádzajú kategórie politickej ekonómie, k ich podstate a vysvetliť ich z nej.

Zámery, ktoré Marx sledoval v *Kapitáli* a ostatných takzvaných „ekonomických“ spisoch, sú teda podstatne širšie, než sa obyčajne predpokladá. Viac než o „rozvíjanie“ diela klasických politických ekonómov tu ide o deštruktívnu epistemologickú kritiku, ktorá zároveň zakladá novú kritickú teóriu buržoáznej spoločnosti. Politická ekonómia sa v *Kapitáli* dostáva pred tribunál, ktorý spochybňuje disciplínu ako takú. Rodokmeň tohto metodologického tribunálu – Marxovej kritiky ako zvláštneho *modu* skúmania [14, 149] – pritom siaha až ku Kantovi.

Marxovo kantovské dedičstvo

V počte výskytov termínu „kritika“ v názvoch diel síce Kant nemôže konkurovať Marxovi, no i tak je zrejmé, že ani v Kantovom prípade nejde o zhodu okolností. *Kritika*, či už je jej predmetom čistý rozum, praktický rozum, alebo súdnosť, označuje metódu skúmania. Tá je podľa Kanta „v protiklade s *dogmatizmom*, t. j. s požiadavkou zaobísť sa len s čistým poznaním na základe [...] pojmov podľa princípov, ktoré rozum už dávno používa, a nepreskúmať pri tom, ako a či správne k nim dospel“ [5, 52]. Dogmatizmus je tu voči kritike v podobnej pozícii, ako tovarový fetišizmus u Marxa: oba sú výsledkom jednostranného, no zaužívaného myšlienkového postupu; samozrejme, s tým rozdielom, že Marx nachádza korene fetišizmu v špecifickej organizácii ľudskej činnosti v podmienkach kapitalizmu a dogmatizmus tu má korene v štruktúre spoločnosti. Východiskom kritiky je však v oboch prípadoch obdobná metodologická reflexia, ktorú Kant v predslove k druhému vydaniu *Kritiky čistého rozumu* bližšie charakterizoval takto:

> „Nemyslím ňou však kritiku kníh a systémov, ale kritiku schopností rozumu vôbec vzhľadom na všetky poznatky, o ktoré sa môže usilovať *nezávisle od každej skúsenosti*, a teda aj rozhodnutie o možnosti alebo nemožnosti metafyziky vôbec a určenie tak jej prameňov, ako aj jej rozsahu a hraníc; ale všetko na základe

princípov.“ [5, 33]

Ako píše Sayer v jednej z najznámejších prác o metodológii *Kapitálu*, ak by sme v tejto pasáži nahradili schopnosti rozumu ekonomickými kategóriami a metafyziku politickou ekonómiou, dostali by sme sa „veľmi blízko k otázkam, ktoré klasickej ekonómii kladie Marx vo *svojej* kritike“ [15, 106]. Pokúsim sa túto pomerne kontraintuitívnu analógiu objasniť.

Po prvé, *Kritika čistého rozumu* nie je kritikou názorov jednotlivých autorov, ba ani kritikou filozofických systémov a škôl. Je predovšetkým skúmaním schopností rozumu, ktoré v konfrontácii s filozofickým dedičstvom spochybňuje všetky obvyklé nároky metafyziky; v tomto zmysle ide o metakritiku, ktorá voči tradícii zaujíma odstup. Ani predmetom Marxovej kritiky nie sú jednotlivé teórie politických ekonómov. Aj keď polemika s nimi tvorí podstatnú časť *Kapitálu* i ďalších „ekonomických“ spisov, skutočným predmetom je sama ekonómia ako disciplína, v ktorej napriek pestrosti rôznych stanovísk a škôl Marx identifikuje spoločné, takpovediac paradigmatické črty. A hoci nikdy nenapísal *Prolegomena ku kritike politickej ekonómie*, v ktorých by na politických ekonómov naliehal, aby nateraz ustali vo všetkom úsilí, cieľom jeho kritiky je takisto revolucionizovať vedu [10, 89].[4]

Po druhé, v skúmaní *podmienok možnosti*, ktoré je teda skúmaním rozumu sebou samým, spočíva známy „transcendentalizmus“ Kantovho stanoviska. Ako píše Deleuze, „Kantov génius v *Kritike čistého rozumu* spočíva v tom, že formuluje imanentnú kritiku. Kritika nesmie byť kritikou rozumu pociťovaním, prežívaním alebo iným druhom externej inštancie. [...] Kant uzatvára, že kritika musí byť kritikou *rozumu* rozumom *samým*“ [2, 91]. Možno povedať, že na metodologickej úrovni Marx zdieľa Kantov transcendentalizmus v dvoch ohľadoch. Základom jeho kritiky je jednak úsilie historicky situovať politickú ekonómiu ako oblasť vedenia zviazanú s existenciou kapitalizmu – čiže stanoviť historické podmienky jej možnosti. Tie sú tiež podmienkami existencie spoločenských vzťahov, vyjadrených v jej kategóriách. Zároveň je kritika politickej ekonómie imanentnou kritikou, pretože svoj predmet neposudzuje podľa externých kritérií, nie je voči nemu vonkajšia, ale naopak, ponára sa doň a pracuje znútra. Kritika, ktorá k svojmu predmetu pristupuje z vonkajšieho stanoviska hotovej, uzavretej teórie, je *slabá*: je nútená argumentovať normatívne, čím sa sama vystavuje obvineniam z dogmatizmu či nedostatku sebareflexie. Navyše ju vždy možno odmietnuť tým, že poukážeme na nesúmerateľnosť východísk kritiky a kritizovaného. Kant i Marx preto volia odlišný postup: rozvíjajú kritiku, ktorá skúmaním predmetu samého – rozumu v Kantovom prípade, ekonomických kategórií v Marxovom – odvodzuje jeho „princípy“.[5]

U Marxa sa tento postoj premieta do odmietania moralistickej kritiky, ktorá sa zameriava na očividný rozpor liberálneho ideálu klasických ekonómov s realitou kapitalizmu a kolonializmu.

[4] Pravda, súčasťou kritiky politickej ekonómie mali byť i kritické dejiny politickej ekonómie, zamerané na vývoj jej kategoriálnej výbavy. Marx ich zamýšľal vydať ako štvrtý zväzok *Kapitálu*, no zanechal len rozpracovaný materiál, známy ako *Teórie o nadhodnote*. Tie pravdepodobne tvoria len časť plánovaného projektu a nemožno ich bezprostredne zamieňať so štvrtým zväzkom. Tak či onak platí, že *systematická* kritika politickej ekonómie (teda prvé tri zväzky *Kapitálu*) mala predchádzať *historickej* expozícii vývoja ekonomickej teórie, ktorá je v tomto zmysle „doplnkom“ kritiky.

[5] Mimochodom, v tomto duchu sa Marx vyjadril už v roku 1843: „[...] nevystoupíme před svět jako doktrináři s novým principem: zde je pravda, padněte před ní na kolena! Vyvodíme světu nové principy z jeho vlastních principů“ [8]. Myšlienka imanentnej, vnútornej kritiky je v Marxovom diele prítomná od jeho počiatkov.

Marx namiesto toho prijíma základné predpoklady politickej ekonómie (napríklad ten, podľa ktorého je každá výmena vždy výmenou ekvivalentov) a konštruuje ideálny model kapitalistickej ekonomiky, ktorý im zodpovedá. Dovádzajúc tieto predpoklady do dôsledkov, ukazuje, že vedú k protirečeniam, a že klasické ideály o slobode, rovnosti a bratstve v tovarovej ekonomike nie sú udržateľné ani na teoretickej úrovni. Ako píše Benhabibová, „V tomto procese Marx nekladie vlastný kategoriálny diskurz do protikladu k diskurzu politickej ekonómie, ale prostredníctvom vnútornej expozície, prepracovania a prehĺbenia dostupných výsledkov klasickej politickej ekonómie ukazuje, že jej pojmy sú protirečivé“ [1, 286]. Marxova kritika politickej ekonómie je kritikou disciplíny, ktorá sa usiluje znútra rozložiť jej kategoriálny systém a odvodiť z neho princípy novej, kritickej sociálnej vedy o kapitalizme. V tomto zmysle je jej funkcia analogická tej, ktorú vlastnej *Kritike* pripísal Kant, keď napísal, že „je to traktát o metóde, a nie vedecký systém, ale aj tak načrtáva tak hranice, ako aj celé vnútorné členenie tohto systému“ [5, 46].

Po tretie, určiť pramene, rozsah a hranice znamená v Marxovom prípade ukázať, že kategórie politickej ekonómie sú teoretickým výrazom každodenných ilúzií aktérov tovarovej ekonomiky, a tak je ich platnosť obmedzená. Na orientáciu v spoločenských vzťahoch stačí aktérovi aj fetišizovaná predstava o realite, ktorá teda nie je púhym klamom, falošným vedomím v prísnom zmysle slova. Javová forma, akokoľvek sa v nej skutočnosť prevracia, vždy zostáva jej prejavom, v ktorom sa čiastočne zračí. Podobne ani kategórie politickej ekonómie nie sú podľa Marxa jednoducho falošné, ale *jednostranné*. Úlohou kritiky, ktorá sa tu stáva epistemologickou kritikou *par excellence*, je demarkovať ich pole pôsobnosti a účinnosti podobným spôsobom, ako Kant stanovil hranice pôsobnosti nazerania, umu a rozumu.

V Marxovom projekte teda v konečnom dôsledku ide predovšetkým o kritiku falošných nárokov na objektivitu a univerzalitu. Je špecifickým variantom *Erkenntniskritik*, čiže pokračovaním kantovskej kritiky inými prostriedkami a v inom kontexte. Niet pochýb o tom, že Marx sa s Kantovým dielom oboznámil už počas svojich štúdií; otázkou potom zostáva, prečo na jeho vplyv nikde explicitne neupozornil. Pracovná odpoveď, ktorú ponúkam, je kusá a nemá ambície byť ničím iným, ako námetom pre ďalšie skúmanie: kritika ako *modus* skúmania, ktorý sa v európskej filozofii objavuje spolu s Kantom, nezostala vrtochom nemeckého osvietenca. Nadobudla charakter tradície, vďaka čomu mohla zostať neuvedomená i utajená, no nestratila na sile. Tiahne sa od Kantovho skúmania konštitúcie objektivity, a sprostredkovaná Hegelom a ľavým krídlom mladohegeliánov pokračuje Marxovým skúmaním konštitúcie spoločenského styku v tovarovej ekonomike. Dediča neskôr našla i v Adornovi a domnievame sa, že podnes zostáva životaschopným stanoviskom, ktoré stojí za to rozvíjať.

Zoznam bibliografických odkazov

[1] Benhabib, S. The Marxian Method of Critique: Normative Presuppositions. *PRAXIS International*. 1984, 1984, 3, s. 284–298.

[2] Deleuze, G. *Nietzsche and Philosophy*. London : Continuum, 1986.

[3] Engels, F. *„Anti-Dühring" : Prevrat pána Eugena Dühringa vo vede*. Bratislava : Pravda, 1976.

[4] Kangrga, M. Marx a teória odrazu. In: Kopčok, A. (Ed.) *Spory o teórii odrazu*. Bratislava : Epocha, 1969. s. 62–87.

[5] Kant, I. *Kritika čistého rozumu*. Bratislava : Pravda, 1979.

[6] Knowles, D. *Hegel and the Philosophy of Right*. London : Routledge, 2002.

[7] Kosík, K. *Dialektika konkrétního : Studie o problematice člověka a světa*. Praha : Academia, 1966.

[8] Marx, K. Dopis Rugovi. Dostupné z: http://www.sds.cz/docs/prectete/eknihy/km_d_ru1.htm. (Elektronická verzia Marxovho listu Rugemu z Kreuznachu v septembri 1843.).

[9] Marx, K. *Bieda filozofie : Odpoveď na Proudhonovu Filozofiu biedy*. Bratislava : Pravda, 1980.

[10] Marx, K. – Engels, F. Marx – Kugelmannovi : 28. decembra 1862. In: *Listy o „Kapitáli"*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1957. s. 88–89.

[11] Marx, K. – Engels, F. Marx – Kugelmannovi : 11. júla 1868. In: *Listy o „Kapitáli"*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1957. s. 154–156.

[12] Marx, K. – Engels, F. Marx – Lassallovi : 22. februára 1858. In: *Listy o „Kapitáli"*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1957. s. 57–58.

[13] McCarthy, G. Development of the concept and method of critique in Kant, Hegel, and Marx. *Studies in East European Thought*. July 1985, 30, 1, s. 15–38.

[14] Rakowitz, N. "Zum Glück mischte sie sich nicht in die Kochkunst...": Kritik als Substanz des Denkens bei Kant und Marx. In: Kirchhoff, C. et al. (Ed.) *Gesellschaft als Verkehrung : Perspektiven einer neuen Marx – Lektüre : Festschrift für Helmut Reichelt*. Freiburg : Ça Ira, 2004. s. 149–175. Dostupné z: http://www.marx-gesellschaft.de/Texte/0305_Rakowitz_Kritik_Kant_Marx.pdf.

[15] Sayer, D. *Marx's Method : Ideology, Science & Critique in Capital*. New Jersey : Humanities Press, 1983.

[16] Smith, A. *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, Volume I*. Oxford : Oxford University Press, 1976.